

*А.У. Абулгазиев*¹, Қ.Қ. Мұздыбаева², А.Н. Бейкитова³*

¹ *аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан,
<https://orcid.org/0000-0003-2437-5053>, E-mail: aksai1966@mail.ru*

² *з.ғ.к., аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан,
<https://orcid.org/0000-0003-4258-5636>, E-mail: mkk77@mail.ru*

³ *аға оқытушы, география магистрі, Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы қ., Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-1757-2198>,
E-mail: ban_1985@mail.ru*

IX-X ҒАСЫРЛАРДАҒЫ АРАБ ЖИҢАНГЕЗДЕРІНІҢ ҚАЗАҚ ЖЕРІН ТАРИХИ ЖӘНЕ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада IX-X ғасырлардағы қазақ жерінің араб зерттеушілері тарапынан зерттеу барысындағы жазба деректеріне шолу жасалып, жер су атауларына талдау жасалынған. Сонымен бірге олардың жазбаларындағы жер су атауларындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар туралы сөз қозғалған және оны қазіргі кездегі атауларымен салыстырылды. Ең алғашқы зерттеулер қазақ жерінде ортағасырда жүргізілген болатын. Зерттеулердің бастауы араб саяхатшылардан басталды. Араб және парсы зерттеушілер қазақ жерлерін картаға түсіріп отырған. Жергілікті атауларға ерекше мән берген болатын. Әсіресе, өзен және көл атаулары осы уақытқа дейін сақталып келеді. Жазбалар ескі жазумен жазылған. Мақалада Осман империясының Орталық мұрағатынан алынған деректер қолданылған. Зерттеу жұмыстарында электронды кітапханалардың құнды деректеріне талдаулар келтірілген. Ежелгі қалалар, олардың тіршілігі, мекен еткен халықтардың дәстүрлеріне шолу жасалынған. Әрбір зерттеушінің еңбектеріне талдау жасалып, қазіргі Қазақстан картасындағы атаулармен сәйкестендіріліп, қорытындылар шығарылды. Ежелгі қалалардың климаттық жағдайы мен өзен-көлдердің гидрологиялық режимі географиялық тұрғыда талданды. Зерттеушілердің ежелгі карта-сызбалары қазіргі географиялық картамен салыстырылып, салыстырмалы-географиялық сипаттама жасалды. Ортағасырда араб саяхатшылары қазақ жері туралы құнды географиялық деректер қалдырды.

Кілт сөздер. жиһангез, саяхат жасау, орта ғасыр, экспедиция, тарихи-географиялық деректер, Ұлы жібек жолы, араб жазбалары, жылнама, тарихи карта, географиялық атау, топонимдер, тарихи сызба.

*А.У. Абулгазиев*¹, Қ.Қ. Мұздыбаева², А.Н. Бейкитова³*

¹ *Старший преподаватель КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан,
<https://orcid.org/0000-0003-2437-5053>, E-mail: aksai1966@mail.ru*

² *к.ғ.н, старший преподаватель, КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан,
<https://orcid.org/0000-0003-4258-5636>, E-mail: mkk77@mail.ru*

³ *Старший преподаватель, магистр географии, КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-1757-2198>,
E-mail: ban_1985@mail.ru*

ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ КАЗАХСКОЙ ЗЕМЛИ АРАБСКИМИ ДЖИХАНГЕЗАМИ IX-X ВЕКОВ

Аннотация

В статье сделан обзор письменных источников в ходе исследования арабскими исследователями казахской земли IX-X веков, проведен анализ названий вод Земли. В то же время речь в их трудах шла о сходствах и различиях в названиях земной воды и сравнивалась с ее нынешними названиями. Первые исследования проводились на казахской земле в средневековье. Начало исследований положили арабские путешественники. Арабские и персидские исследователи наносили на карту казахские земли. Особое внимание было уделено местным названиям. Особенно до сих пор

сохранились названия рек и озер. Записи написаны старой надписью. В статье использованы данные из Центрального архива Османской империи. В исследовательских работах представлен анализ ценных данных электронных библиотек. Дан обзор древних городов, их жизни, традиций народов, населявших их. Были проанализированы труды каждого исследователя, сопоставлены с названиями на карте современного Казахстана и сделаны выводы. Географически проанализированы климатические условия древних городов и гидрологический режим рек и озер. Древняя карта-схема исследователей была сопоставлена с современной географической картой и составлена сравнительно-географическая характеристика. В средневековье арабские путешественники оставили ценные географические данные о казахской земле.

Ключевые слова. путешественник, путешествия, средневековье, экспедиция, историко-географические данные, Великий Шелковый путь, арабские надписи, летопись, историческая карта, географическое название, топонимы, историческая схема.

*A.U.Abulgaziev**¹, *K.K. Muzdybayeva*², *A.N.Beikitova*³

¹*Senior lecturer Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan,*
<https://orcid.org/0000-0003-2437-5053>, E-mail: aksai1966@mail.ru

²*Senior lecturer, Candidate of Geographical Sciences Abai Kazakh National Pedagogical University,*
Almaty, Kazakhstan,
<https://orcid.org/0000-0003-4258-5636>, E-mail: mkk77@mail.ru

³*Master of Geography, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan,*
<https://orcid.org/0000-0003-1757-2198>, E-mail: ban_1985@mail.ru

HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL STUDIES OF THE KAZAKH LAND BY ARAB JHANGEZ OF THE IX-X CENTURIES

Abstract

The article provides an overview of written sources in the course of the study by Arab researchers of the Kazakh land of the IX-X centuries, the analysis of the names of the waters of the Earth is carried out. At the same time, their writings dealt with the similarities and differences in the names of the earth's water and compared it with its current names. The first studies were conducted on the Kazakh land in the Middle Ages. The beginning of the research was laid by Arab travelers. Arab and Persian researchers mapped Kazakh lands. Special attention was paid to local names. Especially the names of rivers and lakes are still preserved. The entries are written in an old inscription. The article uses data from the Central Archive of the Ottoman Empire. The research papers present an analysis of valuable data from electronic libraries. An overview of ancient cities, their life, traditions of the peoples who inhabited them is given. The works of each researcher were analyzed, compared with the names on the map of modern Kazakhstan and conclusions were drawn. The climatic conditions of ancient cities and the hydrological regime of rivers and lakes are geographically analyzed. The ancient map-scheme of the researchers was compared with a modern geographical map and a comparative geographical characteristic was compiled. In the Middle Ages, Arab travelers left valuable geographical data about the Kazakh land.

Keywords. traveler, travel, the Middle Ages, expedition, historical and geographical data, the Great Silk Road, Arabic inscriptions, chronicle, historical map, geographical name, toponyms, historical scheme.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазақ жерінің орта ғасырлардағы зерттелуі тарихы туралы ондағы топонимдердің атаулары туралы осы күнге дейін көптеген ғалымдар зерттеулер жүргізіп, әртүрлі деректердің жазбаларына талдау жасады. Жазба деректер IX-X ғасырлардағы ислам дінінің Орталық Азияға таралуы, Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан қалалармен сауда-саттықты дамыту мақсатында араб-парсы жиһангездерінің саяхаттарының жол жазба деректерінен басталады. Неге осы кезендер таңдалып алынды деген орынды сұрақ туындайтыны белгілі. Себебі, арабтардың қазақ жеріне саяхаты осы кезендерден басталады. Оған дейін тек қытай жиһангездерінің зерттеулерін атап өтуге болады. Тамтұмдап жинақталған материалдар негізінде ел аумағының топонимдеріне, тұрғындарына олардың тұрмыс-тіршілігіне сипаттама беруге болады. Біздің ғылыми-зерттеу жұмысымыздың түп нұсқасы орта ғасырлардағы қазақ жеріне келген жиһангездердің деректеріне шолу жасап, өз тарапымыздан талдау жасау, IX-X ғасырлардағы қазақ жерінің қазіргі жер-су атауларының сол кездегі атауларымен салыстыру және сол деректерге талдау жасай отырып, қазақ жерінде тіршілік еткен халықтарға олардың тұрмыс тіршілігіне және табиғатына сипаттама беру.

Әсіресе топонимдеріне мән беретін болсақ, ірі жер су атаулары сол кездегі жергілікті халықтың берген атауларына сәйкес келеді. Қазақ жеріне келген жиһангездер, әсіресе араб, парсы зерттеушілері жүріп өткен жерлеріне өз бетінше атау бере бермеген шығар, яғни жергілікті халықтың берген атауларына сүйенген, айырмашылығы өз тілдеріне аударып мәліметті енгізуінде болып тұр. Жиһангездердің әр кезеңде келуіне байланысты бір топонимді әртүрлі аударып жазған болатын. Олар берген атаулар араб және парсы тілдерінде әртүрлі мағына берген. Атаулардың көпшілігі осы күнге дейін қолданыста бар екендігіне мән беретін болсақ, осы күнге дейін қазақ жерінде қазақ халқының негізін құраған ру тайпалардың тіршілік еткендігін негізге алуға болады. Сонымен бірге жазбалардағы аталған өзен көлдердің әлі күнге дейін бар болуына сәйкес, климатта үлкен ауытқу болмағандығын да байқауға болады. Өзен суларының арнасының ауытқуын Сырдария өзені бойындағы ортағасырлық қалашықтардың құмның арасында қалғанынынан ғана көруге болады. Сырдария Арал теңізіне үш тармаққа бөлініп құйған, қазір тек бір басты арнасы қалды. Ежелгі Жаңадария, Қуандария сияқты арналары кеуіп қалуына байланысты уақыттың жағалауында гүлденіп тұрған қалалар құлдырап біртіндеп тіршілігін тоқтатты. Осы жерден жауын-шашынның азайғандығын сәйкесінше, өзен суының азайғандығын байқауға болады. Қазіргі кезде өзен көлдердің су деңгейінің өзгеріске ұшырағандығын жағалауында ертеректе орналасқан елді мекендердің орны бойынша да анықтауға болады. Елді мекендер басым түрде өзен, көл жағалауларында орналасатын. Қазіргі жағалау сызығымен бір кездердегі елді мекен орындарының арақашықтығын есептеу арқылы қаншалықты су деңгейінің төмендегенін және сол арқылы климаттағы өзгерістерді анықтауға болады. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында осындай деректерге де ерекше мән берілді.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері. «Орта Азиядағы ежелгі түркі дәуіріндегі (VI-XIII ғғ.) топонимикалық мәліметтерді зерттеудің қазіргі әлемдік геосаяси жүйедегі тарихи-географиялық маңызы және аспектілері» атты ғылыми жобаның жетекшісі белгілі тарихшы қазіргі кезде АҚШ-ғы Гарвард университетінің профессоры Нұрлан Кенжеахметтің пайымдауынша қазақ жерінің V-X ғасыр аралығындағы тарихи-географиялық зерттеу жұмыстары туралы мәліметтің аздығы осы мақаланы жазуға түрткі болды. Алға қойған мақсатымыз осы кезеңдердегі жолжазба немесе арнайы зерттеу жұмыстарын тауып оларға талдау жасап қазақ жеріндегі топонимдерді анықтау болатын. Мақсатқа жету үшін бірнеше міндеттерді қойдық. Жиһангездердің жазған мәліметтеріндегі топонимдермен қазіргі топонимдерді салыстыра отырып, өзгерістерді анықтау және сол атауларға қарай отырып табиғаттағы өзгерістердің себеп-салдарын анықтау. Сол кездегі жер-су атауларының қазіргі қазақ халқымен байланысы және сол арқылы ол жерлерді қандай халықтың немесе ру, тайпалардың мекендегенін зерделеу. Зерттеудің ең бір маңызды тұсы ықылым заманнан бері қазақ жерінде қазіргі қазақ халқының негізін қалаушы рулардың болғандығына көз жеткізу.

Зерттеудің бастапқы материалдары. Зерттеу «Орта Азиядағы ежелгі түркі дәуіріндегі (VI-XIII ғғ.) топонимикалық мәліметтерді зерттеудің қазіргі әлемдік геосаяси жүйедегі тарихи-географиялық маңызы және аспектілері» атты ғылыми жоба негізінде ізденіс, зерттеу нәтижелерінің бір бөлімшесі ретінде ұсынылып отыр. Сондықтан да алғашқы бөлімі IX-X ғасырларға арналған. Зерттеу жұмыстары және оған қажетті материалдарды іздеу барысында Түркияның Стамбул қаласындағы Осман империясының Орталық мұрағатынан осы ғасырларға тән мәліметтер, деректер іздестірілді. Өкінішке орай бұл кезеңдерге тән құжаттар табылмады. XVIII ғасырдағы Қайып ханның (Қайып Мұхаммед) Осман сұлтаны Ахмет III-ге жіберген хат және сұлтанның берген жауабының түпнұсқалары табылды. Жоғарыдағы кезеңдерден сыр шертетін деректер болмады. Ізденіс жұмыстары әртүрлі елдердегі электронды кітапханалардың деректерін пайдалану нәтижесінде жалғасын тапты. Зерттеу жұмыстары қазақ жерінде IX ғасырдың аяғында қалыптасқан Оғыз және Қимақ мемлекеттері кезеңіне сәйкес келеді.

Негізгі бөлім. Ибн Фадланның 921-922 жыл аралығындағы Еділ бойындағы Булгарияға, қазіргі Түрікменстан, Өзбекстан және Қазақстанның батыс аумағы арқылы өтті, экспедиция барысындағы көрген білгендерін «Рисала» атты еңбегінде Қазақстанның батыс аймағында өмір сүрген оғыз, хазар, печенег, башқұрт, бұлғар халықтарының тұрмыс тіршілігіне, қоныстарына және табиғат жағдайына қысқаша сипаттама берген. Еңбектің түпнұсқасы жоғалып кетуіне байланысты кейбір мәліметтері толық ашылмаған. Еңбектің табылған парақтары XII ғасырда Иакут ар Румидің жарыққа шығарған «Географиялық энциклопедиясы» арқылы таныс болды. Жазба деректеріне сүйенетін болсақ, оғыз, печенег халықтарының мал шаруашылығымен айналысқаны белгілі болып тұр. Аталған халықтардың тұрмыс тіршілігінде айырмашылық бар екендігін атап өтумен бірге оларда ислам діні тарамағандығын байқауға болады. Фадланның еңбегінде былай деп суреттейді: «Адамдар келенсіз жағдайға немесе әділетсіздікке ұшыраған жағдайда аспанға қарап тәңірім деп, тәңірден көмек сұраған. Печенегтер оғыздарға қарағанда кедей тұрады және қарашашты сақалы жоқ» - деп суреттейді. Аталған

халықтардың Қазақстанның батысында өмір сүргендігін ескеретін болсақ, қазіргі қазақ халқының қалыптасуына да әсер етті десек артық болмас.

921 жылы қазіргі Түрікменстан жерінде орналасқан Ежелгі Хорезмнің орталығы Көнеүргенішке келіп (араб жазбаларында Джурджани) қарашада (арабша зулкада айы) шығып, Үстірт үстірті арқылы қазіргі қазақ жеріне жетеді. Жол бойында Замджан одан кейін Джит (кейбір аудармада Хабаб деп аталған) деген рибатта (бекініс) біраз күнге аялдадық - деп жазған. Ауа райы өте суық қарлы боран болған. Зерттеушілердің кейбір деректерінде Замджан қазіргі Қоңырат қаласының маңы, ал Джит болса үстірттің оңтүстік шегі болуы керек деп топшылайды. Замджанды түркілерге баратын қақпа деп жазған (Баб-ат-түрік). Шыққанына 15 күн өткенде бұлақ сулары бар тастақты таудың жанындағы оғыздардың қоныстарына жеткен. Фадланның айтып отырған тастақты тауы Доңызтау мен Шағырай үстіртінің айналасы, себебі осы жер арқылы Ұлы Жібек жолының бір тармағы өткен [1]. Бұл жерде не себепті Сам құмы ол жердегі керуен сарай туралы айтылмағаны белгісіз болып отыр. «Сам қаласының» орны Бейнеуден 65 шақырым шығыстағы «Белдеулі» деген жерде орналасқан. Сам құмының етегіндегі жергілікті халық «Белдеулі», «Үшүйік», «Молак» деп атайтын ені бес, ұзындығы он шақырымдай бұл аймақта бүгінде құлап үйікке айналған, кезінде күйдірілген қызыл кірпіштен салынған қырыққа тарта керуен сарайдың орны, қар мен жаңбыр суын сақтауға арналған таспен шегенделген отыздан аса әйкелсіз құдық-қойма«сардоба» бар, үйіктерге жақын жерлерде қыштан өрнектеліп жасалған құмыра сынықтары кездеседі [2]. Сам құмында Хорезм мемлекетінің солтүстіктегі керуен сарайы болған және ол туралы Маңғыстаулық зерттеушілердің еңбектерінде кездеседі. Осы жерден бастап, солтүстік батысқа, батысқа және шығысқа кететін жол болған.

Кейінірек ол жолды ноғайлы жолы деп атаған. Мүмкін ол кезде Сам керуен сарайы болмаған болуы да мүмкін. XI ғасырда Хорезм және қазақ жеріне келген парсы географы Гардизи еңбегінде де Сам туралы жазылмаған. «Сам қалашығы туралы түріктің адмиралы Сиди Али Рейс 1557 жылы Хорезмге келіп, одан солтүстіктегі Астрахань хандығына барар жолда Сам қалашығына тоқтағанын Үндістан мен Орталық Азияға жасаған саяхатының қорытынды еңбегінде жазған. Бұл жерде Сам қалашығын «Шам» деп жазылған. Ибн Фадланның жүріп өткен жолы шамамен осы қалашықтың маңынан өткен, оның солтүстігінде орналасқан Доңызтау арқылы өткенін Иағанды өзені дәлелдеп отыр. Иағанды қазіргі сол таулардың етегінен ағатын Шаған өзені.«Шағырай үстіртінің Оңтүстік-батыс, батыс беткейлері Шаған өзені аңғарына қарай тік жарлы (190 м) болып тірелген. Шығысының үстіртті бедері түйетайлы. Оңтүстік бөлігінде Шарқұдық тауаралық өткелі орналасқан. Үстірттің тік келген батыс бөлігінде Қожаберген, Шарқұдық тағы басқа аласа таулар кездеседі. Қиыр оңтүстігінде [Доңызтау](#) кемері, батысында (Шаған өзенінің батыс беткейі) [Шошқакөл бұйраты](#) жатыр. Яғни Ибн Фадланның керуені осы Шарқұдық өткелі арқылы өткен, егер ол жерден өтпесе, Шаған өзенін кесіп өту мүмкін емес. Өзен өте қысқа, еріген қар суымен қоректенетін маусымдық өзенге жатады. Иағаннан өткен соң жол бойында кесіп өткен өзен көлдері туралы деректер қалдырған. Сол өзендердің сол кездегі атауы және оның қазіргі атауы. Джам – Жем, Джахыш-Сағыз, Узил-Ойыл, Эрдэн – Қалдығайты. Варыш – өзенін орыс зерттеушілері Өлеңті деген, мүмкін ол Бұлдырты болуы да мүмкін. Екеуі де қатар ағып жатқан ұсақ өзен. Келесі өзен Анхаты, қазіргі Шалқар көліне құятын Шолақанқаты немесе Есенанқаты өзендері. Осы өзендерден өткенде үлкен теңіз сияқты су айдынына жеткен. Көлдің үлкендігіне зер салатын болсақ, көлдің немесе айналасындағы өзендердің гидрологиялық режимінде қазіргіден үлкен айырмашылық болмағандығын байқауға болады. Яғни климатта үлкен өзгеріс болмаған. Бұл қазіргі Шалқар көлі. Көлдің солтүстік жағалауы арқылы өтіп печенегтердің қонысына барып қонақтаған. Шалқар көлінен шығып Вабна өзенінен (қазіргі Барбастау өзені) өтіп жол бойындағы ең үлкен өзен Джайхтан (Жайық өзені) өтеді. Жайықтан өткенде Ресей жеріндегі Ырғыз өзеніне дейін еліміз жеріндегі Шаған өзенін кесіп өткен. Олай болса елшілер керуені қазіргі Орал қаласы маңынан өткен. Ары қарай башқұрттар жерінен өтіп бұлғарларға, одан ары қарай русь және славян халықтары туралы мәліметтер қалдырған. 923 жылы көктемде Кавказ елдері арқылы Бағдадқа қайта оралған. Топонимдеріне талдау жасайтын болсақ, бірнеше өзен атауларының сол кездегі атауын осы күнге дейін сақтап қалуында. Бұл жазбада зерттеуді қажет ететін тұсы Джурджаниден бір күндік жолда орналасқан қала Ардакуақаласы және оның тұрғындары қардалылар. Ибн Фадланға парсы және түркі тілдерінің дауыс ырғағы таныс болатын. Ал қардалылардың даусы оған таныс емес болып шықты. [3]. Бұл жерде қандай халық тұрғандығы алдағы уақытта тереңірек зерттеуді қажет етуде. Егер бір күндік жол болса қазіргі Қарақалпақстан жерінде болуы мүмкін Ибн Фадланның жорығының карта сызбасы (википедия деректерінен алынды). Фадланның жазбаларына зер салатын болсақ, бұл карта нақты болмауы мүмкін. Себебі, Бұхара қаласынан шыққан соң экспедиция мүшелері кері Жейхун (Амудария) өзенінің жағалауымен солтүстікке жүріп отырып, Журджани маңында өзенді салмен кесіп өтеді. Картада Бұхарадан тура

ол басталған жерге, кедергісіз оралады, тек тұщы өзен оған ағып келеді. Бұл теңіз қараңғы, оның түбінде Қызыл теңізден және Парсы шығанағының қалған бөлігінен айырмашылығы бар, өйткені Парсы шығанағының кейбір жерлерінде ақ тастардың тазалығына байланысты түбі кейде көрінеді. Бұл теңіздің түбі көрінбейді. Теңізде асыл тастар, інжу, маржан жоқ. Мұсылман саудагерлері Хазар жеріне Аран, Гилян, Табаристан және Гиркания арасында жүзеді деп сауда саттықтың болғандығын айтып отыр. Суреттегі а) картаның нақты нұсқасы. Араб карталарының солтүстікпен оңтүстікті ауыстырып көрсететінін еске алсақ картаны теріс аударып көру керек сияқты. Себебі, нақты картада Каспий теңізінің жағалау сызығы қазіргіге мүлдем ұқсамайды. Араб карталарында, орта ғасырдағы ең танымал әл Идриси картасы солтүстікпен оңтүстіктің орны ауыстырылып көрсетілген. Яғни картаны төңкеріп көру керек сияқты. Бұл авторлардың жорамалы ә) картаның төңкерілген нұсқасы. Шығыс жағындағы сулаймақ туралы жазылмаған. Орналасуына қарай отырып, оны Арал теңізі деп тұжырымдап отырмыз. Каспийге шығыс жағынан құйған екі өзенді Амудария және Сырдария болуы мүмкін. Себебі көптеген жазбаларда осы екі өзен Каспийге құяды деп ойлаған. Біз тұжырымдап отырған Аралдың солтүстігіндегі өзен Ырғыз-Торғай болуы мүмкін. Ырғыз өзенімен Торғай өзені бірігіп солтүстігінде Аралға жетпей құмға сіңіп кетеді. Мүмкін ол кезде жеткенде болар. Нақты дәлеліміз жоқ тек бұл жорамал. X ғасырларда келген Ибн Хордадбектің еңбегінде Каспий теңізі «Журджани» деп аталған ал Арал теңізі «Күрдері» теңізі деп аталған. Каспий теңізі арқылы Истахри жазғандай сауда-саттық жүргізілгенін дәлелдей түседі. Ол былай дейді: «Қиыр солтүстікте орналасқан орыстар Дон өзені арқылы хазарлар жеріне дейін жеткен. Хазарларға салығын төлеп, Каспий теңізі жағалауындағы халықтармен сауда саттық жасай отырып, теңіз арқылы Бағдадқа дейін жеткен. Негізінен қоян, түлкі терілерін сатқан. Каспий теңізінде сол кездің өзінде теңіз саудасы жүргізілгенін байқаймыз. XV ғасырда орыс көпесі А.Никитиннің Каспий теңізі арқылы Үндістанға дейін барғанын еске алатын болсақ, теңіз арқылы қарқынды сауда қатынастары болғандығын аңғаруға болады. Алайда қаншалықты сауда саттық дамығандығы туралы деректер өте мардымсыз. Ол туралы жеке зерттеу, ізденіс жұмыстарын жүргізу қажет деп ойлаймыз. Арал теңізі деңгейінің тұрақты болмағандығын шамамен XI-XIV ғасыр аралығында салынған Кердері кесенесі және айналасындағы Арал асар елді мекені (Википедия деректері бойынша) дәлелдейді. Олай болса сол кездері Арал теңізінің аумағы, қазіргі кездегідей суы тартылып ауданы кішкентай болғаны белгілі болып отыр. Бұл теңіз айдынының белгілі бір кезеңдерде көтеріліп, төмен түсетіндігін байқатып отыр. Біздің талдауымыз бойынша Кердері кесенесі және айналасындағы елді мекенде Кердері деп аталуы мүмкін. Истахри мен Хордадбек бұл жерлерге шамамен IX ғасырдың аяғымен X ғасырдың басында келген. Олай болса Кердері кесенесі осы уақыттарда салынған. Сол себепті де теңізді «Күрдері» теңізі деп атаған (бұл жерде Күрдері емес Кердері болуы мүмкін) Кердері кіші жүзге кіретін рудың атауы. Сол кездің өзінде қазақтың жеке руларының атауы сақталғанын көрсетіп отыр. Истахри Түркістан жері туралы былай дейді: бұл аймақта тоғызтоғыз, хырхыздар, кимақтар, гүздар мен хазлаждар (түркі халқы) - бұл халықтардың барлығының тілі бір-біріне ұқсас деп жазады. Түріктердің жерлері оқшауланған. Ғұз жеріне келетін болсақ, олардың жерлерінің шегі хазардан кимақтарға дейін, хазлажа мен булгар жерлеріне дейін. Мұсылман шектері – Гурганнан Парабқа (Фараб) дейін және Сапиджабқа (Испиджаб) дейін созылып жатыр. Қимақтар солтүстік аудандарда орналасқан, олар гүздар мен хырхыздардың аралығында және саклабтардың (тарихшылардың жазбаларында хазар славяндары) артында орналасқан. Ал Йаджудж (түркі халықтарының бірі) жері солтүстік облыстарда, саклабтар мен кимақтардың шектерінен өтіп бара жатқан жерде деп көрсетеді. Истахри жазбаларындағы қазақ жерінің қалалары және қалаға берген сипаттамалары [5].

Фараб – бұл аймақтың атауы. Оның ұзындығы шамамен бір күндік жол. Алайда, бүкіл аймақ бекіністен тұрады. Фараб жері таулы және жазық шалғындар көп болуымен бірге, Шаш (Сырдария) өзенінен суарылатын аңғарда орналасқан.

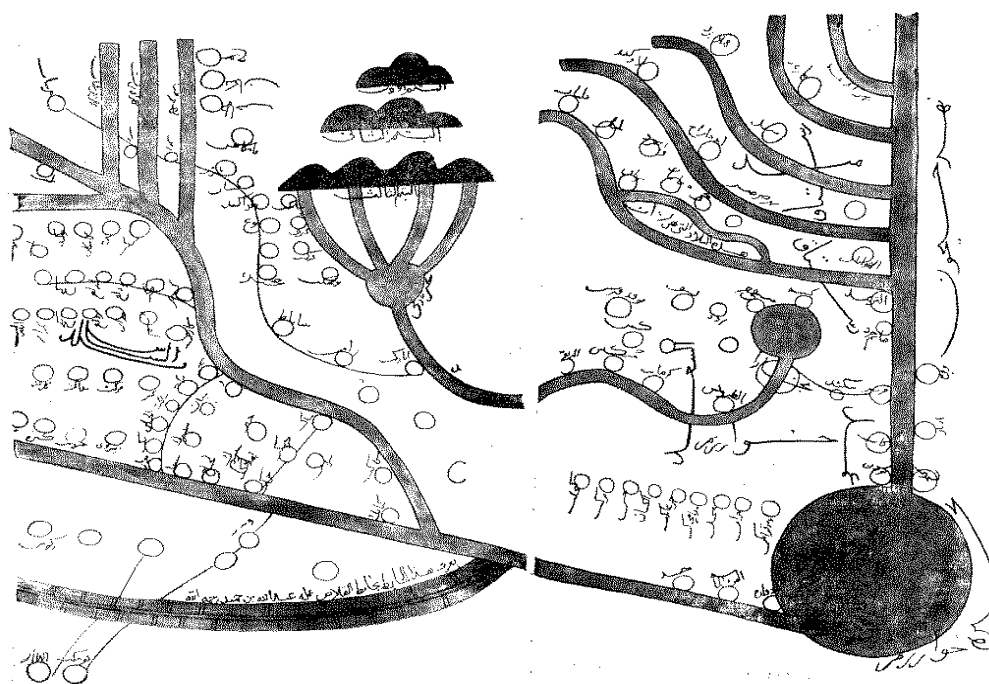
Субаникет-Кенджиде (Кендже) аймағының басты қаласы (Бұл жердегі айтылып отырған аймақ Түркістан облысындағы Арыс өзенінің Сырдария өзеніне құятын аумағы), бұл қала туралы ибн Хаукальда атап өткен болатын, кейбір деректерде Узбаникет деп те аталады. Кедер (қираған орны Құйрықтөбе деп аталады), Васидж (Оқсыз) – Фарабтың басты қалалары. Сабра (Сауран) – гүздар бейбіт уақытта келіп, сауда жасайтын қала-және онда соғыс болмағандықтан, бұл қала өте бай деп жазады.

Сүткент – Шаш өзенінің батыс жағында орналасқан. Бұл барлық адамдар тұратын қала. Гүздар, халлухтар және басқалар-мұсылмандыққа көшті және бәрі газия. Фараб, Кенджиде және Шаш арасындағы жайылымдарда көптеген көшпенділер бар. Олардың бәрі мұсылман, бірақ ешкімге бағынбайды.

Тараз – түріктер мен мұсылмандар арасындағы шекара және оның айналасындағы қабырғалар нығайтылған, олар да «Тараз» деп аталады. Исламның таралу шекарасы осы жерге дейін, сол жерден қарлұқтардың шатырларына дейін жетеді - деп жазып кетеді [6]. Бұл жазбаға назар аударатын болсақ, Қарлұқтар бұл кезде ислам дінін толық қабылдамаған болып шығады. Жоғарыда аталған қалалардан басқа қазіргі Қазақстанның оңтүстік-шығыс және шығыс жерлерінде Хордадбектің жазбасында түркілердің 16 қаласы бар деп көрсеткен. Оларға қысқаша тоқталып өтетін болсақ, Истахри жазған деректерге ұқсас қалалар аталған. Испиджаб, Шараб, Тамтадж, Абаржаджа (қала маңында мыңдаған бұлақ сулары бар және олар кері ағып жатқан өзенді пайда еткен (Барку-аб), яғни Терісаққан өзені. Өзеннен өткен соң Джувикат және Тараз қалаларына жетуге болады. Испиджабтан Таразға дейін 26 фарсах. Ары қарай Кавикат қаласы орналасқан. Қаладан 80 күндік жолда қимақтардың еліне жетесің деген. Қимақтардың солтүстікте орналасқанын білдіреді. Сол сияқты Шу алабында Төменгі Нушаджан (Барсхан), Жоғарғы Нушаджан (Барсхан), Кулшуба (Өрнек), Джулшуба, Асбара, Меркі, Навакат қалаларын атап өткен. Қазіргі кездегі археологтардың зерттеуі бойынша Төменгі Барсхан, Тараз қаласының маңындағы Талас ауылының жанында болған ал Жоғарғы Барсхан, Ыстықкөлдің оңтүстік-шығысында орналасқан. Қарлұқтардың орталық қаласы болған. Асбара, Аспара өзенінің Шуға өзеніне құяр жерінде орналасқан. Аспара қалашығы туралы ортағасырлық жиһангездердің жазбаларында көп кездеседі. Уақытында айналасы биік дуалдармен қоршалған бекініс қала болған. Кулшуба қазіргі Өрнек қалашығы. Алтынсу өзенінің жағалауында орналасқан. Джулшуба туралы нақты деректер жоқ. Меркі қазіргі Мерке қаласының жанында орналасқан. Навакат (Невакет) Қырғызстанмен шекарада орналасқан ірі қалалардың бірі болған. Аталған қалашықтардың орны қазір толық анықталған және Жамбыл облысының тарихи-мәдени ескерткіштер қатарына енгізілген. Уақытында гүлденіп тұрған қалалардың құлдырауы туралы ғалымдар арасында әртүрлі жорамалдар бар. Көбісі моңғол шапқыншылығымен байланысты болғандығын алға тартады.

Бұл қалалардың қазіргі атаулары және орналасқан жерлері туралы қазақтың бетке ұстар ғалымдары К.Байпақов, К.Акишев еңбектерінде кеңінен суреттелген [7].

Келесі 3-суретте Истахридің Мауреннахр картасы. Дәл осыған ұқсас ибн Хаукальдың да картасы бар.

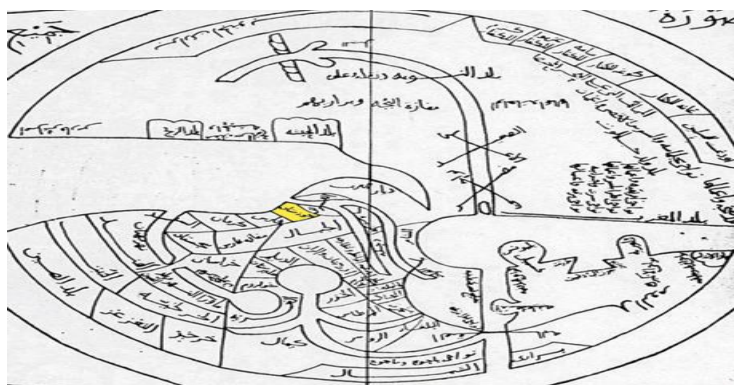
Карта Мавераннахра (Средней Азии), составленная ал-Истахри

3-сурет. Әл Истахридің Мауреннахр картасы (https://www.vostlit.info/Texts/rus4/Istahri_2/karten.htm).

Ибн-Хаукаль – 30 жылдан астам уақыт бойы әртүрлі елдерге саяхаттаған, оның «Жолдар мен елдер кітабы» («Китаб ал-масалик ва-л-мамалик») Халифат пен оның айналасындағы елдердің тарихы мен топонимикасы туралы көптеген мәліметтерді қамтиды. 943 жылдың мамыр айында Бағдадтан шығып, Әл-Джейхани, Ибн Хордадбех және Кудаманың еңбектерін мұқият зерттеп, сол кездегі мұсылман әлемінің барлық елдеріне саяхаттауға барғаны белгілі. Сапар барысында ол белгілі географ

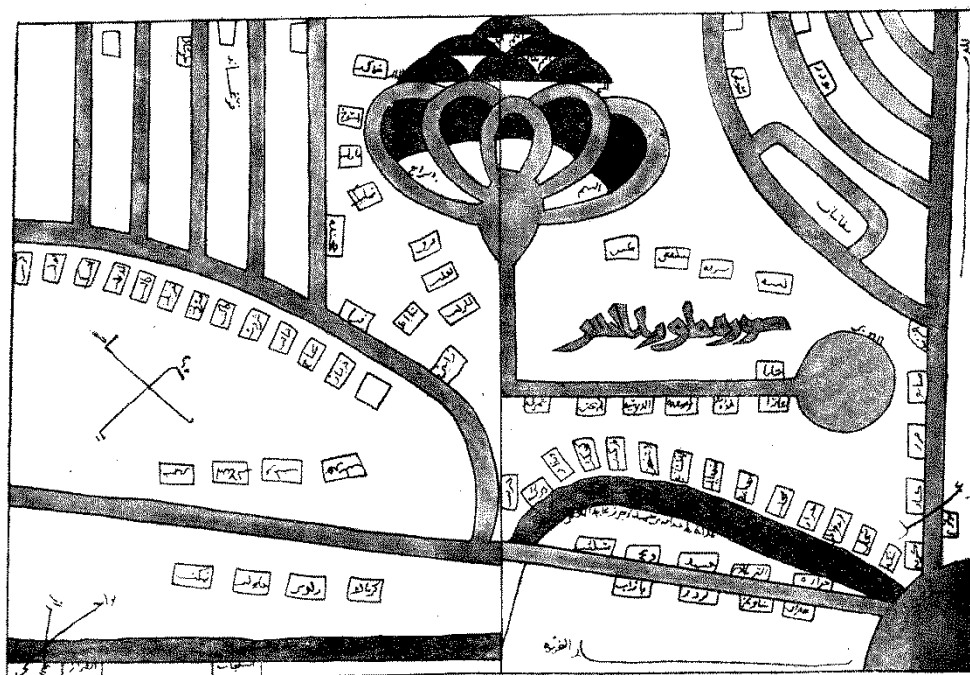
Әл Истахримен кездесті, оның жұмысын кейіннен пайдаланып, оны толығымен өңдеп, шамамен 977 жылы құрастырып өңдеп шығарған. Кітапта оғыздар, қарлұқтар, қимақтар, қырғыздар, тоғыз оғыздар, хазарлар туралы тарихи-этнографиялық мәліметтер келтірілген; олардың қоныстану орындары сипатталған, Ұлы Жібек жолы мен басқа да сауда жолдарының бағыттары көрсетілген. Испиджаб, Тараз, Сауран, Сүткент, Фараб, Кедер, Шауғар және т.б. Каспий және Арал теңіздерінің оңтүстігіндегі қалалардың да сипаттама-лары бар. Еділ және Сырдария өзендері туралы мәлімет қалдырған. Қазақ жеріне келгендігін айтатын болсақ оңтүстігіндегі Ұлы Жібек жолы бойындағы қалаларға көбірек мән берген. Испиджаб қаласы туралы мынандай мәлімет қалдырған. «Испиджаб — Бинкеттің (қазіргі Ташкент қаласы) үштен біріне тең. Ол Медина, Цитадель және Рабадтан тұрады, Рабадта су және бау-бақша өсірілген. Рабад саздан тұрғызылған. Мединаның төрт қақпасы бар, оның ішінде Нужакет, Фархан, Савакрас және Бұхара қақпа-лары. Қаладағы Медина және рабадта базарлар, басқару үйі, Мединадағы түрме және собор мешіті бол-ған. Бұл адамдары көп жиналатын және кең қала, бүкіл Хорасанда, Мавераннахрда Испиджабтан басқа хараж (салық) алуға болмайтын қала жоқ — деп сипаттаған. Төрт қақпасының бар екендігіне қарап та қала-ның үлкен болғандығын байқауға болады. Испиджаб ең ірі әкімшілік орталық ретінде ғана емес, транзит-тік сауда орны ретінде де танымал болды. Испиджабтан басқа жерлерге ақ маталар, қару-жарақтар, қылыштар, мыс және темір жеткізілді. Сонымен бірге қала Шығыстағы құл саудасының орталығы ретінде де танымал болды. Испиджабқа Сырдария алқабындағы Фараб пен Шауғар, Сауран мен Шагилжан, Жент және Жанкент, Талас алқабындағы Қаратау, Тараз, Сус, Джикиль, Атлах және Джамукаттың солтүстік беткейлеріндегі Балаж, Шу алқабындағы Құлан, Мерке, Невакет, Баласағұн және басқалары тиесілі болған. Фараб (Отырар) жері туралы былай деген: «бұл елде батпақты топырақ бар, Фараб өзенінің батысында батпақтар мен дақылдар бар». Сонымен бірге Саураннан төмен, оғыздардың иелігіндегі өзенге сипаттама қалдырды. Сағадан 2 күн өткенде жағадан қашықтықта олардың басты қаласы Янгикент болды. (Сырдариядан оңтүстікке қарай, Қазалыдан 15 шақырым жердегі қазіргі Жанкент қирандыларын В.Бартольд осы қаланың орны деп санайды). Сауран бекініс қала — ғұздар бейбітшілік пен бітім үшін және олар әлемде болған кезде сауда жасау үшін жиналатын қала деп жазады. [8]

Сүткент — Шаш өзенінің батысында орналасқан, онда мешіт бар және оған ислам дінін қабылдаған ғұз және қарлұқ тайпаларының түріктері жиналады. Олар (қала тұрғындары) түріктермен батыл соғысады және оларға қол жетімді емес. Фараб, Кенжида (Кенджида-Арыс өзен алабында, Испиджабтан төмен, Субаникет қаласы маңында орналасқан және Шаш қалаларының арасында жақсы жайылымдар бар, онда исламды қабылдаған мыңға жуық түріктердің отбасы, олар әдеттегідей шатырларда тұрады, оларда ғимараттар жоқ. Шаш өзені — түріктер мен ислам елдерінен басталады, оған жол бойында бірнеше өзендер қосылатын өзен. Оның негізгі көзі — Үзгент аймағындағы түріктер елінен шығатын өзен (Қарадария — Сырдарияның жоғарғы ағысы) Харшаб, Ураст, Куба, Джидгил және басқа өзендермен байланысады, ол көбейіп, суы мол болады. Содан кейін ол Ахсикеттің қаласынан өтеді (Ахсикет немесе Ахсы — Ферғана ежелгі қалаларының бірі Касанмен бірге. Чуст қаласының жанында содан кейін Ходжендтің қасынан, содан кейін Бенакеттің қасынан (Бенакет, кейінірек Шахрухия, Сырдарияның оң жағалауында, Чиназадан жоғары орналасқан, онда қирандылар сақталған содан кейін Сүткенттің қасынан өтіп, Фарабқа қарай ағып, Сауран шекарасынан шөл арқылы өтеді. Ол жердегі өзен жағалауында түріктер-ғұздар орналасқан, ары қарай Жаңа ауылдан өтіп, екі күндік жолдан кейін Хорезм (Арал теңізі) көліне құяды. Бұл өзен, егер созылып кетсе, Джейхунның үштен екісіне тең, бірақ бейбітшілік немесе бітім кезінде олар жаңа ауылға азық-түлік алып барады. Мұсылмандар жаңа ауылда тұрады, сонымен бірге ол Ғұз мемлекетінің астанасы; онда қыста Ғұз патшасы тұрады. Оған жақын жерде Жент (Сырдарияның сол жағалауындағы қирандылар, Қызылорданың төменгі жағында және Хор бар. Хора, Хувара немесе Джуvara — Сырдарияның төменгі ағысындағы қала) екеуінде де мұсылмандар тұрады, ал билік ғұздарға тиесілі. Осы үш қаланың ішіндегі ең үлкені — Жаңа ауыл, ол Хорезмнен 10 күн, Фарабтан 20 күндік жол деп жазған. Ибн-Хаукалдың X ғасырда сызған «Сурат ал-ард» картасында жоғарыда аталған қалалар мен бірге Сырдария және Еділ өзендерін түсірген (сурет-4).

4-сурет. Ибн Хаукалдың Әлем картасы (<https://artno.ucoz.ru/Geography/130.html>)

Төмендегі 5-суретте Ибн-Хаукалдың Мауараннахр (Орта Азия) картасы. Жоғарыдағы эль-Истахридің картасына өте ұқсас. Жоғарыда айтып өткеніміздей Ибн-Хаукаль, Истахридің еңбегін пайдаланып қайта өңдеп шығарған деп. Яғни картаның түп нұсқасы Истахри сызған карта болуы мүмкін. Себебі Арал теңізіне алғашқы болып сипаттама берген Истахри болатын. Дегенменде кейбір ғалымдар бұл картаны Хаукал жасамаған дейді.

Карта Мавераннахра (Средней Азии), составленная Ибн Хаукалем

5-сурет. Ибн Хаукалдың Мауреннахр картасы (https://www.vostlit.info/Texts/rus4/Istahri_2/karten.htm).

Академия наук СССР Восточная литература сериясының «Некоторые картографические сведения о территории Средней Азии в трудах ученых средневекового востока» атты бөлімінде Истахри мен Хаукалдың карталарына талдау жасаған болатын. Карталар ұқсас болғанымен құрамындағы географиялық атаулардың санында айырмашылық бар. Карталар Ибн Хаукалдың «Жер бейнесі кітабына» тіркелген. Хаукалдың картасында Арал теңізі, Амударья (Жейхун), Сырдария (Сейхун) және Зеравшан өзендерімен бірге шаршымен көптеген қалалары түсірілген (Бұхара, Самарқанд). Ибн Хаукал былай деп жазды: «Мен Джейхун өзенінің артында Бұхара, Самарқанд, Ушрусан, Асбиджаб, Шаш және Хорезм орналасқан барлық сулармен және оның айналасындағы жолдар мен соқпақ жолдарды суреттеймін». Картада 90 жуық географиялық нысан түсіріліген. Эль Истахри картасында географиялық нысандардың саны 150-ге жетеді. Картада Амудария өзенінің жоғарғы ағысындағы Сарсар, Аттермед, Халырд қалалары мен бірге Испиджаб қаласы мен маңындағы Каак, Сакс, Альхас, Хирови, Судан, Херсек, Сек қалалары түсірілген деп кеңестік ғалымдар топшылайды. Алайда аталған

қалалар туралы жазба деректерінде кездеспейді және отандық ғалымдар да бұндай қалалар туралы деректер жоқ. Карталардың құндылығын жоққа шығармаймыз дегенмен де қала атауларына келгенде түсінбестік бар. Араб жазуында оңнан солға қарай жазатыны белгілі сондықтан да картаны да оңнан солға қарай оқимыз. Біз үйренген солдан оңға қарай қарайтын болсақ Каспий, Арал теңіздері шығыста орналасқан болып шығады. Картаны оқып түсінуде осындай қиыншылықтар кездеседі [9].

Араб географтары арасындағы көрген білген жерлерін сипаттап жазуға көбірек көңіл бөлген ортағасырлық зерттеушілердің бірі ибн Хордадбек болатын. «Китаб ал-масалик ва-л-мамалик» («Саяхаттар мен мемлекеттер кітабы») кітабында дүние жүзінің көптеген аймақтарына саяхат жасап барған жерлерінің табиғат жағдайына, халқының тұрмыс тіршілігіне, барған жеріндегі мемлекеттердің саяси құрылымы мен қалалардың саяси ахуалы туралы құнды деректер қалдырған. Бұл кітапта Орталық Азияға барған сапары туралы мәліметтер келтірген. Қазақстанның оңтүстігінде орналасқан қалалар, қалалардың арақашықтығы, жол бойының табиғаты, тұрғындарының күнделікті тіршілігі туралы мәліметтер қалдырған. Қазақ жеріне қандай жолмен келгені нақты емес. Славян жерлері арқылы Хазар хандығының орталығы Хамлидж қаласына келеді одан ары қарай орталық Азия жерлері арқылы Қытайға барғандығы мәлімделген. Хамлиджден шыққан соң еліміздің батыс аймағы арқылы өткені айтпаса да түсінікті (алайда кітапта бұл аймақтар туралы деректер келтірілмеген). Қазақстанның оңтүстік аймақтарына Хорезм арқылы немесе Арал теңізінің солтүстігі арқылы Ұлы Жібек жолымен жүрді ма белгісіз болып отыр. Жол жазбаларында Испиджабқа (Сайрам) Самарқанд арқылы келгені анық жазылған. Мүмкін ол Хазар хандығына келген соң кері қайтып қайтадан Иран, Үндістан, Орта Азия жерлері арқылы өтуі де мүмкін. Жол жазбадағы қазақ жеріне тоқталар болсақ, қазіргі Түркістан және Жамбыл облысы аумағындағы орта ғасырлық қалалар мен сол жерде мекендеген халықтар туралы біршама материалдар бар. Жол бойында түркілердің өзені аш Шаш арқылы өткені жазылған. Өзеннің оң жағында орналасқан Банацит қаласын жазған. В. Бартольдтың зерттеуі бойынша өзеннің оң жағында орналасқан үлкен қала деп жазған. (Кудаманың жазбасында да Сырдария өзені Шаш өзені деп жазылған), сонымен бірге көптеген ортағасырлық жазбаларда Ташкент қаласында Шаш деп атаған. Шаш қаласынан Испиджаб (Сайрам) қаласына дейін 13 фарсах жол жүреді. Жол бойында темір қақпа Гаркардқа тоқтап ары қарай шөлейтпен Испиджабқа жеткен [10]. Қазақстандық ғалымдардың пайымдауынша Гаркард қазіргі Қазығұрт тауы деп есептеп отыр. Кейбір деректерде Казгирд деп аталған. Олай болса темір қақпа (араб жазбаларында баб-аль-Хадид) деп отырғанымыз Қазығұрт тауындағы асу немесе өткел. Кубаланы (кейбір деректерде Кадака, Кандака) соңғы зерттеулердің және саяхатшылардың жазбалары бойынша әскери бекініс Джабгукат деп нақтылай түсуде. Себебі, Джабгукатты да Шаштан 2 фарсахта орналасқан деп келтірілген. Испиджабтан Шавабқа (Шараб) дейін 4 фарсах шөлді дала (Мафаза шөлі) арқылы екі өзенді басып өтесін делінген (Мава және Йуран өзендері бұл Кудаман жазбасында). Бұл Сайрамсу және Бадам өзендері болуы мүмкін. Шараб қалашығы археологиялық қазба деректері бойынша қазіргі Қарабұлақ ауылы маңы (Қазақстан археологиясы 7 тарау) Ары қарай Бадухкат (Будухкет) және Тамтадж (кейбір деректерде Түркістан облысындағы қазіргі Тұрар Рысқұлов (бұрынғы Ванновка) ауылы болуы мүмкін далалық жерде бұлақтары бар қала деп жазылған. Бадухатпен Тамтадж арасы 5 фарсах. Тамтадж Түлкібас жанындағы қала болуы мүмкін (В.Бартольдт). Абаржаджа қаласы маңындағы төбеден мыңдаған бұлақ сулары атқылап жатыр, бұлақ сулары өзенді пайда еткен. Бұл өзенді (Барку аб) яғни терісакқан деген мағынада Жамбыл облысы, Жуалы ауданындағы Мыңбұлақты одан ағып шығатын Теріс өзені туралы айтылып отыр. Википедия деректері бойынша Абаржадж қаласы 651 жылы салынып, [Батыс Түрік](#) қағандығының орталығы болған. Мыңбұлақ туралы 630 жылы қытай жиһангезі Сюань-Цзяньда жазған болатын. Ары қарай Джувикат, Тараз қаласына барғандығы және қала және тұрғындарының тіршілігі туралы баяндалған. Тараз жайында 629 жылы Сюань Цзянь былай деп жазады: «Цяньцюаньнан батысқа қарай 140-150 ли жүргеннен кейін, Доласы қаласына келіп жеттік. Қала аумағы 8-9 лиді құрайды. Мұнда әртүрлі елдердің саудагерлері өмір сүреді...» (Қазақстан археологиясы 7 тарау). Джувикаттан Қимақтардың мекеніне дейін 80 күндік жол. (Джувикат - қаланың орны Жетісу археологиялық экспедициясының деректері бойынша Асы өзені бойындағы Бектөбе болу мүмкін деп топшылайды). Тараздан қарлұқтардың жері арқылы төмен орналасқан Нушаджан (Касрбас) қалаларына дейін жеткен (Нушаджан - Барсхан қаласы болуы мүмкін. Барсхан Кудаманың еңбегінде көл жағалауында орналасқан әдемі қала деген. Қалада қарлұқтардың тұратыны айтылған. Ары қарай Кулшуба (қазіргі Өрнек ауылы), Джулшуба (Құмарық қалашығы), Кулан (Құлан), бай ауыл Беркі (Меркі), Асбары (Аспара), Нузкат, Харанджаван (Ақтөбе, В.Бернштам), Джул, Сарига қалашықтары арқылы Түргештердің хаканы отырған Навакатқа жеткен. Бұл жердегі Кулшуба жеке ауыл ретінде айтылғанмен кейбір жазбаларда Құлан деп біріктіріліп жазылған. Ары қарай Кубалаға,

жоғарғы Нушаджанға (жоғарғы Барсхан) жетіп ас Сина шекарасына дейін 15 күндік керуен жолы. Хордадбектің жазбасы бойынша жоғарғы Нушаджан Қытай шекарасында деп көрсеткен. Түркілер бұл аралықты 3 күнде жүріп өтеді. Жоғарғы Нушаджаннан тоғызғыз хаканының астанасына дейін жер жағдайы қолайлы, көптеген ауылдар арқылы 3 айлық жол жүріп өтесің. Бұл қала өте үлкен, 12 темір қақпасы бар. Хаканның алтын шатырының үлкендігі сондай ішіне 100 адам сыйып кетеді. Тоғызғыздардың жері түркілердің арасындағы аумағы ең үлкені. Олар ас Син, ат Тубат және Қарлұқтардың жеріне дейін созылып жатыр. Өзеннен ары қарай қимақтар, гуздар (оғыздар), түргештер, азқиштер (эдқиш), қыпшақтар, қырғыздар, қарлұқтар, халаджиелер тіршілік етеді. Қаладан солтүстік шығыс және шығысқа қарай Қимақтардың мекені. Тараздан қимақтардың отырған жеріне дейін шөлді аймақтар арқылы 81 күн жүресін (жоғарыда аталып өткендей ол жерде Джувикаттан 80 күндік жол деген) Қимақтың билеушісі өзінің шатырынан жайылымды бақылап отырады. Фараб (Отырар) қаласында түркі қарлұқтардан тұратын әскерилер бар. Түркілер, тибеттіктер, және хазарлар билеушісін Хакан деп атаған. Қарлұқтар «Джабғұ» деп атаған. Ас Синдер билеушісін Багбурь деп атаған. «Древнейшие государство восточной Европы», пространство и время средневековых текстах (отв. редактор тома Г.В. Глазарина) еңбегінде ас Синді қытайлар деп көрсеткен. Бекжан Әденұлының «Қазақ» атауын орыстар қалай «қарлұққа» айналдырып жіберді? деген мақаласында Ас Синдер елі қазіргі ұйғырлар жері деп көптеген дәлелдер келтіреді. Бұл жерде шыныменде қытайлар билеушісін багбурь деп атамаған шығар. Багбурь мүмкін бабурь шығар. Олай болған жағдайда ас Синнің Қытайға қатысы жоқ. Хордадбек жазбасында Қимақтардың гүлденіп тұрған Кавикат (Кавакат) елді мекендері туралы да жазылған. Сонымен бірге қазіргі Қырғызстан жерінде орналасқан Узкент қалалары туралы деректер қалдырған. Ортағасырлық араб зерттеушілерінің жол жазбаларында қазақ жеріндегі қалалардың қала-шықтар мен ауылдық елді мекендердің атауларында, географиялық орнында ауытқулар көптеп кездеседі. Бұл көрініс Хордадбектің жазбаларында да орын алған. Хордадбектің кітабында Арал теңізі (Күрдері теңізі) туралы айтылған және оған Амудария, Сырдария өзендері құятындығын атап өткен [11]. Ибн Русте еңбектерінде де Арал теңізі туралы жазылған ол былай деп сипаттайды: теңіздің аумағы 80 фарсах, батысында «Сияхук» (қара таулар) деп аталатын аласа таулар бар. Шығысы қалың ну ормандар (бұл жерде тоғайларды айтып отыр) арасында ұсақ қопалар кездеседі [12]. Қопа (көлге берілетін атаулардың бірі). Русте еңбектері толық сақталмағандықтан қазақ жері туралы мәліметтер жоқтың қасында. Шығыстанушы Д.А.Хвольсон табылған нұсқаларын аударып шыққан. Ол жердегі мәліметтерден тек Каспий теңізі және солтүстігіндегі Хазар, Бұлғар, Славян халықтары туралы мәліметтер сақталған [13].

Талқылаулар. Зерттеу жұмысы V-X ғасырдағы мәліметтердің аздығын ескере отырып, табылған материалдарға талдау жасалды. Жиһангездердің әртүрлі кезеңдерде және әртүрлі елдерден келгендігін ескеретін болсақ, бір атаудың аты әртүрлі болып берілген. Олардың бір атау екендігін дәлелдеу үшін жүріп өткен жолдарының айналасындағы табиғат жағдайына берген сипаттамалары және елді мекендердің арақашықтықтарына зер сала отырып, қазіргі географиялық карталарға салып анықтадық. Мысалы, ибн Фадланның Доңызтау арқылы өткенін Иағанды өзені дәлелдеп отыр. Ол қазіргі Шаған өзені. Доңызтаудағы Шарқұдық өткелі арқылы өткендігін Шаған өзені туралы жазғанынан білуге болады. Күз айында сол кезде өзен суының болғандығы қазіргіге қарағанда ылғалды кезең болғандығын білдіреді. Себебі, бұл өзен қазір тек көктемгі қар суының еруімен ағатын қалған кезде құрғақ арна. Истахри және Хордадбек жазбаларында Арал теңізінің шығыс жағында орналасқан Кердері немесе Арал асар атты елді мекен туралы деректер келтірмеген. Қазіргі судың тартылуына байланысты ол жерде XI-XIV ғасырда аталған қалашықтың болғандығын археологтар дәлелдеп отыр. Бұдан шығатын туынды, XI ғасырдан бастап климатта қуаңшылық болған және ол бірнеше ғасырға созылған. Аралға шығыстан құятын Қуандария, Жаңадария өзендерінің суы осы кездері төмендеп жағалауындағы гүлдеген қалалардың құлдырауына алып келді. Ол қалашықтардың орны қазір ғалымдар тарапынан анықталған. Яғни жойылуына себепші климаттағы өзгерістер. Қазіргі Арал теңізіндегі болып жатқан құбылыстар осындай климаттық қайтымды өзгерістің әсерінен болуы әбден мүмкін. Ең көп мәліметтер еліміздің оңтүстік және оңтүстік-шығысымыздағы орта ғасырлық қалалар мен елді-мекендер туралы жазылған. Жазба деректердегі қала атаулары арақашық басқаша аталғанымен берілген сипаттамалары арқылы және бір-бірінен арақашықтығына мән беретін болсақ, бір қала туралы әңгіме болып отырғанын білуге болады.

Зерттеу нәтижелері. VIII-X ғасырдағы қазақ жері туралы жиналған материалдарды талдай отырып өз тарапымыздан өндеп, пікірлерімізді білдірдік. Маңызды тұстарының бірі қазақ жерінде сол кездердің өзінде қазақтардың арғы ата-бабаларының тұрғандығын жазба негіздері көрсетіп отыр. Яғни жергілікті топонимдердің осы күнге дейін сақталуында. Араб жиһангездері жергілікті

топонимдерді өз беттерінше атамай жергілікті халықтың берген атауларының негізінде жазып отырған. Қазіргі уақытта археологиялық қазбалар барысында, жиһангездер тарапынан айтылмаған, жазылмаған елдімекендер табылып жатыр. Мақаладағы деректер алдағы уақытта әліде жетілдіріліп және тың деректер қосылып орта ғасырдағы қазақ жерінің картасының жасалуына ықпал ететіні сөзсіз.

Қорытынды. Қазақ жеріне келген зерттеушілердің еңбектеріне жан-жақты талдаулар жүргізіліп, бұрынғы жер су аттарын қазіргі кезде атауларымен салыстырулар, олардың географиялық орналасуы, қазіргі картадағы орындарына нақты тұжырымдар жасалды. Географиялық атаулардың шығу тегі, мағынасы, қалыптасу тарихына салыстырмалы-географиялық, тарихи әдістерді пайдаланып, зерттеу жұмысы жүргізілді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Путешествие Ибн-Фадлана на волгу. Изд. Академии наук СССР М-Л, 1939. (Перевод и комментарии А.П. Ковалевского). Под редакцией И.Ю. Крачковского.
2. Маңғыстау энциклопедиясы – Алматы. «Атамұра» баспасы 1997.
3. Восточная литература. Средневековые исторические источники востока и запада. Ахмед ибн Фадлан. Книга о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. <https://www.vostlit.info/Texts/rus16/Fadlan/text.phtml?id=6123>
4. Й. Мёллер. (ал-Истахри, Абу-Исхак ал-Фариси. Китаб ал-акалим. Гота, 1839. РГБ: ЗВ 9-11/236).
5. Восточная литература. Средневековые исторические источники востока и запада. Ал-Истахри (около 340/951-952г.) <https://www.vostlit.info/Texts/rus16/Fadlan/text.phtml?id=6123>
6. Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература. В кн.: И. Ю. Крачковский, Избранные сочинения, т. IV, М. — Л., 1957. - С. 194-198
7. Байпаков К. М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI-начало XIII в.). - Алма-Ата: Наука, 1986. - 256 с.
8. Восточная литература. Средневековые исторические источники востока и запада. Абу-л Касым ибн Хаукаль. Книга путей т стран. 1.6.2. Ибн Хаукаль
9. Академия наук СССР – восточная литература. Некоторые картографические сведения о территории средней Азии в трудах ученых средневекового востока. https://www.vostlit.info/Texts/rus4/Istahri_2/text.htm
10. Книга путей и стран/ перевод с арабского, комментарии, исследований, указатели и карты Найли Велихановой. - Баку: Элм, 1986. – 428 с.
11. Ибн Хорданбек «Книга путей и стран.» — Издания 1939 г., 1960 г. (частичные переводы книги), и 1986 г. (полное издание).
12. Бейсенова Ә. Қазақстан табиғатын зерттеу және физикалық география идеяларының дамуы Ежелгі дәуірлерден бастап XX ғ. басына дейін). – Алматы: Рауан, 1999. - 247 б.
13. Д.А. Хвольсонь. Известия о Хозарах, Буртасах, Болгарах, Мадярах, Славянях и Русах. Абу Али Ахмед Бен Омарь, Ибн Даста. Неизвестное досье арабского писателя X века по рукописью Британского музея. С. – Петербург. Типография имперской академии наук – 1869.

References:

1. Puteshestvie Ibn-Fadlana na volgu. Izd. Akademii nauk SSSR M-L, 1939. (Perevod i kommentarii A.P. Kovalevskogo). Pod redakciej I. Ju Krachkovskogo.
2. Mangystau jenciklopedijasy – Almaty. «Atamұra» baspasy 1997.
3. Vostochnaja literatura. Srednevekovye istoricheskie istochniki vostoka i zapada. Ahmed ibn Fadlan. Книга о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. <https://www.vostlit.info/Texts/rus16/Fadlan/text.phtml?id=6123>
4. J. Mjoller. (al-Istahri, Abu-Ishak al-Farisi. Kitab al-akalim. Gota, 1839. RGB: ZV 9-11/236).
5. Vostochnaja literatura. Srednevekovye istoricheskie istochniki vostoka i zapada. Al-Istahri (okolo 340/951-952g.)
6. I. Ju. Krachkovskij Arabskaja geograficheskaja literatura. V kn.: I. Ju. Krachkovskij, Izbrannye sochinenija, t. IV, M. — L., 1957. - S. 194-198
7. Bajpakov K. M. Srednevekovaja gorodskaja kul'tura Juzhnogo Kazahstana i Semirech'ja (VI-nachalo XIII v.). - Alma-Ata: Nauka, 1986. - 256 s.
8. Vostochnaja literatura. Srednevekovye istoricheskie istochniki vostoka i zapada. Abu-l Kasym ibn Haukal'. Книга путей т стран. 1.6.2. Ibn Haukal

9. Akademiya nauk SSSR – vostochnaja literatura. Nekotorye kartograficheskie svedeniya o territorii srednej Azii v trudah uchenyh srednevekovogo vostoka. https://www.vostlit.info/Texts/rus4/Istahri_2/text.htm
10. Kniga putej i stran/ perevod s arabskogo, kommentarii, issledovaniij, ukazateli i karty Najli Velihanovoj.- Baku. Jelm, 1986. – 428 s.
11. Ibn Hordanbek «Kniga putej i stran.» — Izdanija 1939 g., 1960 g. (chastichnye perevody knigi), i 1986 g. (polnoe izdanie).
12. Bejsenova Ə. Kazakstan tabiatyn zertteu zhəne fizikalık geografija idejalarynyń damuy Ezhelgi dəuirlerden bastap XX ғ. basyna dejin). – Almaty: Rauan, 199.- 247 b.
13. D.A. Hvol'son'. Izvestija o Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madjarah, Slavanjah i Rusah. Abu Ali Ahmed Ben Omar', Ibn Dasta. Neizvestnoe dos'e arabskogo pisatel'ja X veka po rukopis'ju Britanskogo muzeja. S. – Peterburg. Tipografija imperskoj akademii nauk – 1869.